

Pomiędzy interesem publicznym a koncepcją skończonego utworu urbanistycznego

Miejskie rezerwaty zabytkowe w Czechosłowacji

Elżbieta Kocowska-Siekierka

Uniwersytet Wrocławski

Uchwalając w 1958 r. pierwszy kompleksowy akt prawny normujący ochronę zabytków: *Zákon č. 22/1958 Sb., o kulturních památkách*, czechosłowacki ustawodawca wyróżnił aż dwie obszarowe formy owej ochrony. Na tle powszechnie przyjmowanych po II wojnie światowej przepisów było to rozwiązanie nowatorskie, interesujące tym bardziej, że ramy prawne i mechanizmy funkcjonowania aparatu ochrony tworzone były w latach politycznej zależności od struktur zewnętrznych: Monarchii Habsburgów w okresie tworzenia pierwszych regulacji (1850–1914) oraz systemu komunistycznego w czasie, gdy powstawały kluczowe akty normatywne (1945–1987). Fundamenty administracyjne oraz podstawy teorii konserwatorskiej wykształcono pod rządami Habsburgów, w epoce braku zaufania społecznego do publicznych instytucji opieki nad zabytkami. Zręby doktrynalne i metodologiczne zostały oparte na myśli rozwijanej w kręgu uniwersyteckim Monarchii (szkoła wiedeńska) i były stopniowo uzupełniane przez optykę rodzimego środowiska akademickiego. W okresie kluczowym dla rozwoju norm prawnych istotną rolę odgrywała ideologia komunistyczna, po transformacji ustrojowej zrewidowana i bazująca na uniwersalnych wzorcach międzynarodowych. Z jednej strony, ciągu ponad 100 lat znaczna ingerencja czynników zewnętrznych odegrała istotną rolę w kształtowaniu systemu ochrony zabytków. Z drugiej – izolacja państwa i konieczność podporządkowania politycznego prowadziły do adaptowania mechanizmów administracyjnych do lokalnych potrzeb konserwatorskich. W rezultacie w porządku prawnym Czechosłowacji doszło do wykształcenia oryginalnej, obszarowej formy ochrony zabytków – miejskich rezerwatów zabytkowych, których geneza nie została dotąd wystarczająco rozpoznana.



1. Litomyšl, widok na wschodnią pierzeję rynku, lata 50. XX wieku. Fot. ze zbiorów NPU (Národní památkový ústav), za: K. Kibic, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945-2010*, Praha 2011, fig. 82



¹ Komisja ds. zabytków historycznych (*La Commission des monuments historiques*), Państwowy Urząd Konserwatora Zabytków w Prusach (*Konservator der Kunstdenkmäler der preußischen Staaten*).

² Głęboki proces reorganizacji Komisji, mający doprowadzić ją do pozycji jednego z najlepszych urzędów w Europie, nastąpił w 1911 r., z inicjatywy Maxa Dvořáka, piastującego stanowisko Generalnego Konserwatora. Cesarsko-królewska Komisja Centralna ds. Opieki nad Zabytkami (K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege; była to zresztą już trzecia nazwa Komisji) stała się organem centralnym, a w jej strukturze wyróżniono fachowy Państwowy Urząd ds. Zabytków (*Staatsdenkmalamt*) z siedzibą w Wiedniu oraz doradczą Radę ds. Zabytków. Decentralizacja ułatwić miała prace konserwatorskie i badawcze w poszczególnych okręgach – w 1912 r. ustanowiono dla ziemi czeskiej Cesarsko-królewski Ziemski Urząd ds. Zabytków dla Królestwa Czeskiego (K. K. Landesdenkmalamt für das Königreich Böhmen). Zob. **W. Demetrykiewicz**, *Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych. Ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich*, Kraków 1885; **M. Koller**, *Teorie a praxe restaurování pod vedením Centrální komise v Rakousku*, „Zprávy památkové péče” 2007, nr 5; **V. Nejedlý**, *Vznik a vývoj státem organizované památkové péče v českých zemích od počátků do konce habsburské monarchie*, [w:] *Péče o architektonické dědictví. Vybrané kapitoly k tématu péče o stavební a umělecké památky. Sborník prací, I. díl. Vývoj a východiska památkové péče, její právní ukotvení a ekonomické stupy*, red. **I. Maxová, H. Kruisová**, Praha 2008.

³ W 1883 r. zebrana drukiem kompilacja najważniejszych konserwatorskich przepisów prawnych obowiązujących w Austrii: *K. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale, Normative der k. k. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Wien 1883.

⁴ Zaproponowane propozycje rozwiązań prawnych zostały odrzucone – ze względu na negatywne stanowisko instytucji kościelnych, jak i konserwatywnej części społeczeństwa. Zob. **E. Frodl-Kraft**, *Gefährdetes Erbe Österreichs Denkmalschutz und Denkmalpflege 1918-1945 im Prisma der Zeitgeschichte*, Wien 1997, s. 50-51; **V. Nejedlý**, *op. cit.*, s. 39-40;

⁵ *Bundesgesetz betreffend Beschränkung in der Verfügung betreffend Gegenstände von geschichtlicher, künstlerischer oder kultureller Bedeutung*, „Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich”, 1923, Nr 533.

⁶ Poza regulacjami szczególnymi, zamieszczonymi w innych aktach u progu młodej republiki, prawnie uregulowano jedynie kwestie wywozu zabytków. Zob. **J. Nesvadbíková**, *K vývoji památkové péče na území Československa: určeno pro posl. fak. filozof., dalších fak. Univ. Karlovy i jiných vys. škol. Sv. 2. Výběr autentických dokumentů 1918-1958*, Praha 1983.

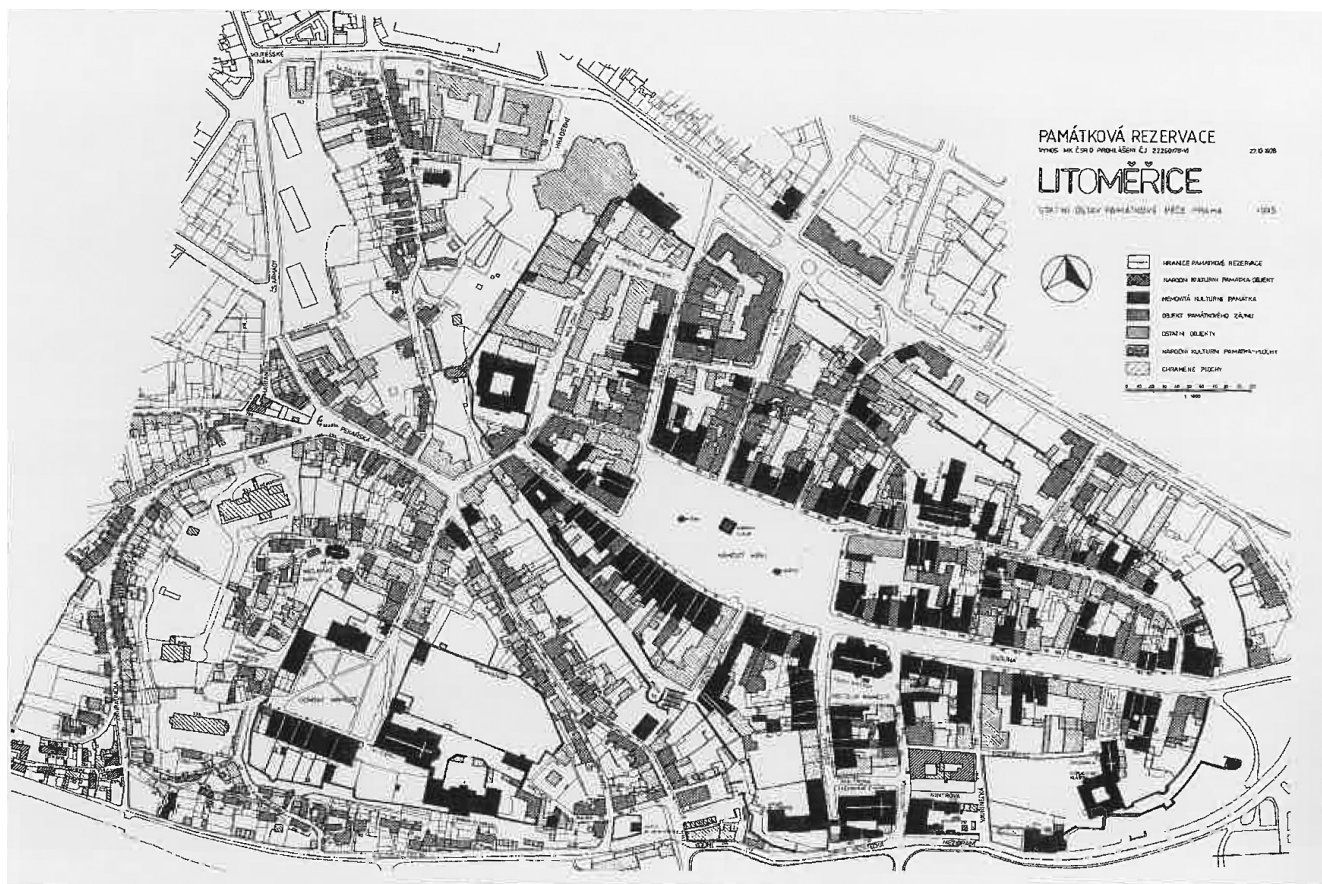
⁷ Ministerstvo školství a národní osvěty, *Osnova zákona o památkách*, Praha 1934.

⁸ Wprowadzając tę formę ochrony, autorzy

Uwarunkowania prawne typologizacji zabytków o charakterze obszarowym

Cezurę początkową funkcjonowania struktur ochrony zabytków wyznacza 1850 r., związany z powołaniem (31 grudnia) Cesarsko-królewskiej Centralnej Komisji do Badania i Utrzymania Zabytków Budownictwa (K.K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale) – profesjonalnego organu publicznego, wzorowanego na instytucjach tworzonych we Francji i w Prusach¹. Przez kolejne 60 lat następował powolny rozwój jej struktur oraz autonomizacja delegatur w niektórych ziemiach². W tym czasie Komisja prowadziła prace nad uchwaleniem pierwszej państwowej ustawy o ochronie zabytków³, jednak do wybuchu I wojny światowej były one bezskuteczne⁴. W Austrii ustawę przyjęto w 1923 r.⁵, lecz tendencje do negocjowania zasadności tego aktu utrzymywały się w Czechosłowacji przez następne 10-lecie⁶. Koncepcje typologizacji zabytków ze względu na ich odrębność obszarową uczyniono jednym z przedmiotów dyskusji nad rządowym projektem ustawy z 1934 r.⁷, który nie zdołał zgromadzić poparcia przed wybuchem wojny. W końcowej wersji projektu model ten znacznie ograniczono – obok wpisu do specjalnego rejestru zabytków wprowadzono odrębną formę ochrony: „**otoczenie obiektu zabytkowego**” („*ochranné okoli*”)⁸. Funkcjonował jednak jako koncept teoretyczny nie tylko w doktrynie konserwatorstwa, ale i w teorii administracji, o czym świadczy szeroka definicja zabytku ujęta w oficjalnym poradniku oświatowym dla potrzeb urzędów, służb i organów edukacyjnych – *Przewodniku po edukacji i administracji w oświacie* – autorstwa Ottona Plachta i Franta Havelki, zawierająca spostrzeżenie, iż „pod pojęciem zabytku można ująć i całe terytorium mające cenny charakter (terytorium, obszar ochronny)”⁹. Sam Departament Edukacji Ministerstwa deklarował poparcie dla szerszej definicji przyszłego przedmiotu ochrony niż postulował rząd, rzeczywistość społeczno-polityczna przesądziła jednak o nieprzystawalności takiego stanowiska¹⁰.

Pierwszą ustawę, która całościowo regulowała materię ochrony zabytków, przyjęto dopiero w 1958 r., jednakże w latach 1945–1958 w Republice Czesosłowackiej wszedł w życie szereg przepisów szczególnych, których przedmiotem stały się określone grupy zabytków, stanowiące podstawę do ich klasyfikacji i kategoryzacji, a tym samym dla wyróżnienia szerokiego katalogu szczególnych form ich ochrony. Model powojennej klasyfikacji zabytków oparty został na ich typizacji ze względu na znaczenie społeczno-gospodarcze¹¹. Otoczenie specjalną ochroną prawną poszczególnych grup wymagało indywidualnej analizy specyfiki i zakresu potrzeb w ramach wyróżnionego typu. Do jednej z takich grup zaliczono historyczne założenia miejskie, traktowane szeroko, jako zbiory zabytków, obiektów nieposiadających tego statusu, jak również elementów o swoistym, także niematerialnym charakterze – historycznych nazw, układów urbani-



2. Litoměřice, plan rezerваты, Fot. ze zbiorów SÚPP (Státní ústav památkové péče), za: K. Kibic, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945–2010*, Praha 2011, fig. 81

stycznych, efektów panoramicznych oraz kompozycji widokowych. Założenia zabytkowe zaczęto traktować jako zwartą całość, nadając im specyficzny status i tworząc odpowiednie standardy ochrony, w postaci specjalnej, obszarowej: „**miejskich rezerwatów zabytkowych**” („*mestské památkové rezervace*”).

„Innowatorskie koncepcje” miejskich rezerwatów zabytkowych z lat 1948–1958

Formalne włączenie regulacji dotyczących rezerwatów zabytkowych do zbioru przepisów normujących ochronę zabytków związane jest z datą 11 lipca 1950, w której uchwałą rządu¹² powierzono ministrowi techniki (w porozumieniu z ministrem szkolnictwa, wiedzy i sztuki) wdrożenie i realizację planów asanacji i rozbudowy historycznych centrów miast. Prace nad wprowadzeniem tych rozwiązań w życie trwały jednak w strukturach organów ochrony zabytków od zakończenia II wojny światowej. Motywację do stworzenia owych rozwiązań upatrywano w zbiegu kilku czynników, stymulowanych prze-



unormowania powołali się na przepisy występujące w ustawie o ochronie zabytków przyjętej w 1911 r. w Wielkim Księstwie Oldenburga, w której wyróżniono następujące rodzaje zabytków: 1) budowlane, 2) przyrodnicze, 3) otoczenie zabytków budowlanych lub przyrodniczych, 4) zabytki archeologiczne 5) zabytki ruchome. Zob. *Das Denkmalschutzgesetz für das Großherzogtum Oldenburg vom 18. März 1911*, „Gesetzblatt für das Herzogtum Oldenburg” t. 37 (1909–1911).

⁹ O. Placht, F. Havelka, *Příručka školské a osvětové správy*, Praha 1934, s. 1612–1613.

¹⁰ Zob. M. Novotný, *Cesta k prvnímu českému památkovému zákonu*, „e-Monumentica” 2016, nr 4.2, s. 20–21.

¹¹ Zob. więcej: E. Kocowska-Siekierka, *Kwalifikacja zabytków i ich ochrona w Czechostowacji w latach 1945–1958*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo, Studia Historycznoprawne” 2014, nr 2.

¹² *Usnesení vlády 99/50 k.č.j. 303.438/1950*, konané dne 11. července 1950.



¹³ Wywłaszczenia majątków przeprowadzane dekretem: *Dekret presidenta republiky č. 12/1945 Sb., o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Madarů, jakož i zrádců a nepřátelčeského a slovenského národa ze dne 21. června 1945, Dekret presidenta republiky č. 108/1945 Sb. o konfiskaci a nepřátelčeského majetku a Fondech národní obnovy ze dne 25. října 1945.*

¹⁴ Poza usunięciem z miast obiektów grożących zawałaniem lub niespełniających już swojej funkcji, państwo musiało rozwiązać problem dostosowania licznych założeń miejskich do nowych standardów sanitarnych i technologicznych, poprawić warunki mieszkaniowe, poszerzyć ciasne arterie, doprowadzić instalacje i wzmocnić konstrukcje.

¹⁵ W lokalnej kulturze stare miasta miały również stanowić emblemat husyckiej tradycji rewolucyjnej, wobec czego wyrażał wsparcie ludowy rząd. Ich zachowana forma stanowiła element dumy narodowej – ideologiczno-propagandowym celem miało być utrwalenie tych wspaniałych urbanistycznych dzieł dla narodów europejskich. Zob. **J. Pošmourný**, *Úkoly státní památkové péče při záchraně našich historických cenných měst*, „Zprávy památkové péče” 1951/1952, nr 11/12, s. 1-2; **I. Hlobil**, *Teorie městských památkových rezervací (1900-1975)*, Praha 1985, s. 5-6.

¹⁶ Ministerstwo to często zmieniało nazwę i zakres kompetencyjny: w latach 1945-1948 było to Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty, w 1948-1953 – Ministerstwo Szkolnictwa, Wiedzy i Nauki, w 1953 – Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty, w 1953-1956 Ministerstwo Kultury, w 1956-1967 Ministerstwo Edukacji i Kultury, w 1967-1969 Ministerstwo Kultury i Informacji, a od roku 1969 Ministerstwo Kultury.

¹⁷ Zawierały, oprócz danych ewidencyjnych, opisowych i kosztów materialnych (karta charakterystyki budynku: numer działki gruntu, numer biblioteki, numer opisowy, cenę szacunkową, nazwę właściciela, nazwę użytkownika, mapę katastralną, zdjęcie starego budynku, rysunki konstrukcyjne budynku przed interwencją, projekt nowych modyfikacji, zdjęcia podczas prac i po ich zakończeniu, opis postępu prac budowlanych itp.) rubryki obejmujące informacje na temat artystyczno-historycznej wartości budynku, ocenę jego praktycznych funkcji użytkowych, indywidualny projekt przewidywanych napraw i zmian. Dane do ksiąg zbierano w latach 1949-1950, tworząc kolekcję ponad 3000 notatek na temat starych zabudowań, uzupełnionych przez szacunki pracowników praskiego biura konstrukcyjnego Stavoprojekt. Ministerstwo zaplanowało również sporządzenie ksiąg architektury ludowej – na podstawie ewidencji prowadzonych w wielu okręgach kraju. Zob. **V. Menzl**, *Městské rezervace*, „Časopis Společnosti přátel starožitnosti” t. 59 (1951), s. 131.

¹⁸ W Czechach: Český Krumlov, Prachatice, Jindřichův Hradec, České Budějovice, Domažlice, Litoměřice, Loket, Litomyšl, Cheb, Třeboň, Tábor, Pardubice, Nové Město nad Metují, Praha I, Praha III-IV, Olomouc, Znojmo, Telč, Slavonice, Mikulov, Štramberk, Jihlava. Na Słowacji: Banská Štiavnica,

jęciem władzy przez rząd komunistyczny w 1948 roku. O ile liczne miejscowości zachowały sporo z przedwojennego charakteru, niektórym, głównie przygranicznym obszarom kraju groziły wyludnienie i upadek infrastrukturalny, związane z przesiedleniami niemieckiej i węgierskiej ludności¹³. Wykreowanie mechanizmów ochrony dla miast pogranicza stanowiło administracyjny priorytet wczesnych lat powojennych, zwłaszcza że depopulacja i niechętny stosunek społeczny do „niemieckich miast” mogły stać się pretekstem do likwidacji starej zabudowy ze względów infrastrukturalnych¹⁴. Obowiązujący trend polityczny miał jednak na względzie adaptację owej zabudowy i ochronę zabytkowej tkanki urbanistycznej – trendy funkcjonalistyczne oraz antytradycjonalizm zaczęły zanikać na rzecz socjalistycznego realizmu, przychylnego dla tradycyjnego dziedzictwa architektonicznego¹⁵. Orędownikom ochrony zabytków i władzy udało się znaleźć wspólny język, który pozwolił na połączenie idei chronionych obszarów urbanistycznych oraz ich społecznego wykorzystania, zgodnego z retoryką polityczną.

Ministerstwo Szkolnictwa i Oświaty¹⁶ prace nad stworzeniem rezerwatów rozpoczęło już we wczesnym okresie powojennym, realizując zharmonizowany program specjalistycznych formularzy – „ksiąg rezerwatów” („rezervační knihy”)¹⁷; zostały one przedstawione pod koniec 1949 r. rządowi jako uzasadnienie i podstawa dla projektu regulacji prawnych. Równoległe przygotowało listę 30 miast, którym trzeba było przyznać specjalny status miejskich rezerwatów zabytkowych; wytypowano je decyzją z 6 lipca 1950 – 22 w Czechach i 8 na Słowacji¹⁸. Uchwała rządu z 11 lipca 1950 regulowała plany rozbudowy historycznych centrów miast zgodnie z przepisami ustawy z 19 grudnia 1949 o planowaniu przestrzennym i budownictwie miejskim nr 280/1949 Sb¹⁹. W przyjętym równoległe rozporządzeniu o budownictwie gminnym²⁰ wprowadzono wytyczne przebudowy – projekty miały być opracowywane z uwzględnieniem m.in. zabytkowego otoczenia architektonicznego i historycznego oraz z poszanowaniem krajobrazu i przyrody. Nowe obiekty miały zostać dopasowane wizualnie do sąsiednich zabudowań zabytkowych w celu zachowania oryginalnej zabytkowej tkanki miejskiej, z uwzględnieniem historycznie rozlokowanych elementów przyrodniczych.

W listopadzie 1950 Państwowy Urząd Planowania (Státní úřad plánovací)²¹ przekazał Ministerstwu Edukacji, Nauki i Sztuki istotną część własnych uprawnień inwestycyjnych, nadając mu możliwość wystawienia listów inwestycyjnych na prace konieczne ze względu na ochronę zabytków w niecierpiących zwłoki przypadkach²². Rząd polecił ministerstwu ustanowić wytyczne dla tzw. utrzymania zabytków (*památková údržba*) – w taki sposób, aby stanowiły specjalny rodzaj zachowywania budowli, finansowany ze środków będących w dyspozycji ministerstwa, niekwalifikowany jako inwestycje budowlane, również w przypadkach, gdyby prace przybrały charakter przekraczający pojęcie zwykłego utrzymania lub powiększenia czy też na-

prawy o takiej randze²³. Wytyczne doprecyzowano w marcu 1952²⁴ i to w tym dokumencie formalnie doszło (po raz pierwszy)²⁵ do prawnego użycia i zdefiniowania terminu miejskiego rezerwatu zabytkowego²⁶. Zasadniczo termin ów oparty został na zasadzie uwzględnienia interesu publicznego, w tym ogólnego interesu gospodarczego, ponieważ rozumiano pod nim miasto o zachowanym zabytkowym historycznym centrum, które nie ucierpiało na skutek działań wojennych ani zaniedbań w wyniku niedostatecznej ochrony w okresie okupacji, a którego przebudowy gminne rady narodowe nie były w stanie zrealizować własnym nakładem (cz. IV, lit. c). Stwierdzano:

Wybór obiektów nieruchomości w tych miastach określają księgi rezerwatów, stanowiących ewidencję obiektów zabytkowych, których ochrona lub adaptacja, przeprowadzana z punktu widzenia opieki nad zabytkami, stanowi pilne zadanie organów państwa, w okresie dziesięciu lat. Ksiąg tych nie można traktować jako pełnej ewidencji zabytków chronionych, ponieważ stanowią jedynie cząstkowy spis obiektów, dla potrzeb gospodarczej i konstrukcyjnej odbudowy zabytków²⁷.

Jeszcze w tym samym roku liczba miejskich rezerwatów została zwiększona o sześć miejscowości²⁸. W perspektywie grono owo miało być poszerzone o kilka kolejnych miast, wraz z finalizowaniem prac w poszczególnych obszarach.

Ustanowienie jednolitych zasad utrzymania zabytków było istotne dla uproszczenia procedur ich ochrony oraz dla usprawnienia czynności do tej pory przeprowadzanych przez różne podmioty oddzielnie²⁹. Jednakże wciąż ograniczały się one do przedsięwzięć zainicjowanych przez centralny organ ochrony zabytków lub wprost wyrażonych specjalnym zezwoleniem władzy. W 1954 r. pojęcie utrzymania zabytków zmieniono na remonty zabytków (*památkové opravy*), rozszerzając przepisy na działania prowadzone również przez innych inwestorów³⁰. Do tej pory prace w rezerwach wykonywała powołana do tych celów w 1949 r. specjalna komórka praskiego biura konstrukcyjnego Stavoprojekt. W celu usprawnienia procesu przygotowywania dokumentacji projektowej i konserwacji najważniejszych zabytków architektury w 1954 r. przekształcono tę komórkę w Państwowy Instytut ds. Rekonstrukcji Zabytkowych Miast i Budynków (Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů – SÚRPMO)³¹.

Prace podejmowane w ramach działalności zarówno Stavoprojektu, jak i późniejszego SÚRPMO cechowały się znacznym profesjonalizmem metodologicznym, a ponadto pozwoliły na stworzenie platformy komunikacji między specjalistami z różnych dziedzin – architektów, urbanistów, fotografów, historyków sztuki i konserwatorów. Istotnym efektem funkcjonowania instytutu było opracowanie specjalistycznej **metodyki tworzenia projektów rekonstrukcji miast historycznych** w ramach połączenia aktywności interdyscyplinarnego środowiska specjalistów i generowania „paszportów” obiektów w rezerwach³². Ten aparat badawczy stanowił oryginalne i ponad-



Bardějov, Levoča, Kežmarok, Sp. Sobota, Prešov, Sp. Kapitula i Kremnica. Zob. *Rozhodnutí vlády č.j. 103.262/50 ze dne 6. července 1950.*

¹⁹ Zob. *Zákon č. 280/1949 Sb., o územním plánování a výstavbě obcí.*

²⁰ Zob. *Vládní nařízení č. 93/1950 Sb., o výstavbě obcí.*

²¹ Urząd powołany w 1945 r. dekretem Prezydenta Republiki 63/1945 Sb. z 25 sierpnia 1945r., funkcjonujący do 1959 roku.

²² Zob. *V. Menzl, op. cit., s. 132.*

²³ Zob. *J. Jordánová, Reforma památkové péče v 50. a 60. letech*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. inż. V. Pařila, Uniwersytet Masaryka w Brnie 2018, https://is.muni.cz/th/ozgoc/Diplomova_prace_Jana_Jordanova.pdf, s. 22 (data dostępu: 10.12.2020).

²⁴ *Smeřnice pro památkovou údržbu, Sbíрка Oběžníků pro KNV č. 152/1952*, [w:] *K vývoji památkové péče na území Československa. Přehled právních dokumentů a nástin vývoje 1749-1958*, red. J. Nesvadbíková, V. Vinter, Z. Wirth, Praha 1983.

²⁵ *J. Hobzek, Vývoj památkové péče v českých zemích: stručný nástin*, Praha 1987, s. 25.

²⁶ Zdefiniowano również pojęcie utrzymania zabytku jako działania, które ministerstwo za takowe uzna, rozpoczęte pod kategorią „utrzymania zabytku” lub zakwalifikowane tak następczo, za zezwoleniem. Ten rodzaj prac budowlanych skupić powinien się na ochronie, odnowie lub dostosowaniu cennych zabytków. Pełna definicja została ujęta w części I dokumentu.

²⁷ Zob. *Smeřnice pro památkovou údržbu...*, s. 390.

²⁸ Zob. *J. Hobzek, Státní památková péče v roce 1952*, „Zprávy památkové péče” 1952, nr 1, s. 8.

²⁹ Kompetencję do przeprowadzania działań budowlanych w rezerwach otrzymały gminne rady narodowe. Organem doradczym i koordynacyjnym ustanowiono Komisję ds. rezerwatów przy referatach ds. szkolnictwa, oświaty i wychowania okręgowych rad narodowych. Zob. więcej: *J. Koudelová, Stavebně historický vývoj městských jader Přebora, Místku a Brušperku. Historická města a památková péče*, Opava 2012, s. 102.

³⁰ Zob. *J. Hobzek, Vývoj památkové péče...*, s. 25.

³¹ Zob. więcej: *J. Muk, Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů – 35 let služby kulturního dědictví*, „Pozemní stavby” 1989, nr 4.

³² Koncepcja powstała pod kierunkiem głównego urbanisty, Dobroslava Líbala. Na temat metodologii działań SÚRPMO i podejmowanych prac zob. *J. Němec, Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století. Pohled na Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů a jeho odkaz s odstupem let*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 6; *M. Pavlík, Raná léta v SÚRPMO v zrcadle vzpomínek*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 6.



3. Nowe Miasto nad Metują, zrekonstruowane szczyty domów renesansowych, północna pierzeja rynku. Fot. K. Kibic, za: *idem*, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945-2010*, Praha 2011, fig. 78

czasowe narzędzie projektowo-planistyczne, wykorzystywane przez kilkadziesiąt lat w praktyce, jak również obecnie stosowane i udoskonalane³³, mające na względzie miasto jako zorganizowaną całość, wymagającą kompleksowych i różnokierunkowych działań³⁴. Aktywność w zakresie rekonstrukcji miast stopniowo wygasła w drugiej połowie lat 50. XX w., stając się przedmiotem krytyki – również ze strony samych pracowników SÚRPMO, zarzucających przedsięwzięciu nadmierną kosztowność, a także kierowanie się względami ideologicznymi³⁵.

Działalność planistyczna i budowlana SÚRPMO, jak i zbiór regulacji przyjętych w szóstej dekadzie ubiegłego stulecia, mimo szeregu wątpliwości dotyczących prawidłowości i efektywności zastosowanych narzędzi, dały podstawy do wytworzenia prawnej formy ochrony – rezerwatu zabytkowego, w pierwszej kompleksowej ustawie regulującej materię ochrony zabytków: w 1958 roku. Zespół przygotowujący plany rekonstrukcji, m.in. Vladimír Pelzbauer, Vilém Lorenc i Miloš Reichert, uznawali własne opracowania za innowatorskie³⁶, ignorując przedwojenną spuściznę teoretyków i zabytkoznawców. Co wydaje się interesujące, również ministerstwo, tworząc ramy prawne dla rezerwatów, nie powoływało się bezpośrednio na wpływy zewnętrzne, m.in. na radziecką uchwałę Rady Ministrów ZSRR o sposobach ulepszania ochrony zabytków kultury z 14 października 1948³⁷, w której pojawiło się pojęcie rezerwatów zabytkowych³⁸ (w tym okresie powstawały plany ogólnych aktów prawnych, które – zgodnie z ministerialną dokumentacją archiwalną – do uchwały tej nie odnosiły się wprost³⁹). Niewątpliwie przepisy radzieckie wywarły wpływ na sposób kształtowania obszarowych form ochrony w późniejszej ustawie z 1958 r., do której postanowień twórcy omawianego dokumentu wyraźnie się odnosi. Środowisko polityczne wypierało się jednak jakichkolwiek związków tego rodzaju, traktując rezerwaty zabytków jako inicjatywę w pełni opartą na własnych ideach. Takie twierdzenie trudno wszakże uznać za uzasadnione, zwracając uwagę chociażby na to, że już na przełomie XIX i XX w. ta koncepcja pojawiła się w rodzimej myśli teoretycznej i praktyce konserwatorskiej.

„Sześćdziesięcioletnie tradycje czeskiej szkoły zabytków”

Ivo Hlobil podkreśla, że dopiero Bohuslav Fuchs w 1956 r., w opracowaniu *Urbanistické problémy rekonstrukci památkových měst*⁴⁰, przypomniał, że idea rezerwatów zabytkowych ma 60-letnią tradycję i jest oparta na teorii „czeskiej szkoły zabytków”. Podobnie uczynił w 1959 r. Břetislav Štorm⁴¹, formułując twierdzenie, że w tym okresie teoria rodziła się z praktyki⁴². Twórcy powojennych planów rekonstrukcji ignorowali tradycje Klubu za starą Pragę (Klubu za starou Prahu), a nawet je umniejszali,



³³ Zob. M. Pavlík, *op. cit.*, s. 493.

³⁴ Miejscowości, które nie otrzymały statusu rezerwatów, również mogły zostać objęte specjalną ochroną, jednakże tam prace restauracyjne miały dotyczyć pojedynczych obiektów. W rezultacie koncepcji rezerwatów w latach 50. XX w. nie realizowano na taką skalę, jaką zakładały projekty, gdyż w wielu miastach zabytki były traktowane indywidualnie, zależnie od potrzeby politycznej i przyznanych funduszy. Priorytetowo – obiekty rezydencjonalne i miejsca istotne propagandowo, dla kultury robotniczej i promocji partii.

³⁵ Największy zasięg prac objął stolicę kraju, Pragę, w której wytyczono dwa obszary rezerwatu, jednakże pod pretekstem tworzenia całościowych planów regeneracji rząd przyjął dodatkową regulację, ustanawiając w 1954 r. obszar ochronny Zamku Praskiego, doprowadzając do wyłączenia wszystkich budynków (wraz z wyposażeniem), które nie stanowiły jeszcze własności państwowej, oraz przekazania opieki nad tym terenem bezpośrednio Centralnemu Komitetowi Narodowemu Miasta Stołecznego Pragi. Zob. *Vládní nařízení č. 55/1954 Sb., o chráněné oblasti Pražského hradu*.

³⁶ V. Lorenc, V. Pelzbauer, M. Reichert, *Asanace historických jader měst, 1951-1952*, „Zprávy památkové péče” 1951/1952, nr 11/12, s. 5.

³⁷ *Постановление Совмина СССР от 14.10.1948 N 3898 „О мерах улучшения охраны памятников культуры”*; por. *Uchwała Rady Ministrów ZSRR o sposobach ulepszania ochrony zabytków kultury z dnia 14 października 1948 r.*, [w:] *Wybór za granicą wydanych przepisów dotyczących ochrony zabytków*, red. K. Malinowski, W. Sieroszewski, Warszawa 1960, s. 231-235; zob. też K. Malinowski, *Ustawa Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o ochronie i wykorzystaniu zabytków historii i kultury*, „Ochrona Zabytków” 1978, nr 3.

³⁸ Przepisy radzieckie wyróżniły zabytki podlegające ochronie państwowej, zabytki o „dużym znaczeniu, mające wartość ogólnopaństwową”, a także regulowały ochronę „zabytków kultury o charakterze kompleksowym, mających szczególne znaczenie naukowe, historyczne lub artystyczne”, które na mocy decyzji Rady Ministrów ZSRR mogą zostać uznane za „rezerwaty”, podlegające ochronie na podstawie osobnego dla każdego z nich zarządzenia, zatwierdzonego przez Rząd ZSRR. Takie ujęcie przedmiotu ochrony zdecydowanie urzeczywistniało w materii prawnej mechanizmy, które nie były jeszcze przedmiotem zainteresowania państw zachodnich. Radzieckie pojęcie rezerwatu zostało uregulowane szerzej niż koncepcja miejskich rezerwatów architektury rozwijana w Czechosłowacji, gdyż było skupione nie tyle na rozwoju i przekształceniu obszaru urbanistycznego, względnie ruralistycznego (biorąc pod uwagę potencjalne rezerwaty architektury ludowej), ile na otoczeniu ochroną wyodrębnionych kompleksów o zróżnicowanym charakterze. Przepisy merytoryczne zostały zawarte nie w samej uchwale, ale w załączniku zatytułowanym *Zarządzenie o ochronie zabytków kultury*. Zob. *Положение об охране памятников культуры, Приложение к Постановлению Совета Министров СССР от 14 октября 1948 г. N 3898*.

³⁹ Zob. M. Novotný, *op. cit.*, s. 24.

⁴⁰ B. Fuchs, *Urbanistické problémy rekonstrukci památkových měst*, Brno 1956.

⁴¹ B. Štorm, *Péče o památky architektury a cesty její myšlenkové koncepce*, „Zprávy památkové péče” 1959, nr 3/4, s. 66.

⁴² Zob. I. Hlobil, *op. cit.*, s. 8.



⁴³ Zob. V. Lorenc, V. Pelzlbauer, M. Reichert, *op. cit.*, s. 5.

⁴⁴ Odwoływano się do rozwiązań paryskich, wiedeńskich, brukselskich i florencyjskich, myśląc o poprawie stanu sanitarnego, rozwoju przemysłowym i urbanistycznym miasta oraz o zdrowiu mieszkańców. Zob. *Pamětní spis stran upravení a rozšíření královského hlavního města Prahy*, „Zprávy spolku architektů a inženýrů v Čechách” 1873, nr 1, s. 25.

⁴⁵ Zob. R. Wurzer, *Zakon, dany dne 11.2.1893, Cis. 22 r. z., o vyvlastnění za účelem regulace v asanačním obvodu královského hlavního města Prahy – Jeho význam pro obnovu měst*, [w:] *Pražská asanace. K 100. výročí vydání asanačního zákona pro Prahu*, red. K. Bečková, Praha 1993, s. 21–22.

⁴⁶ Członkowie Klubu (oraz innych aktywnych stowarzyszeń) prowadzili do 1889 r. intensywną kampanię przeciwko planom budowy komunalnych obwodów w Praskim Nowym Mieście, związanych z wyburzeniem zabytkowych budowli. Presja władz i inwestorów była zbyt duża, by doszło do objęcia ochroną tych fragmentów miasta, których przebudowa (dokonywana zgodnie z planami opracowanymi od dekady) miała poprawić warunki sanitarne oraz zwiększyć prestiż metropolii poprzez wyprowadzenie ze śródmieścia ubogiej ludności (likwidacja getta w dzielnicy Josefov). Pierwszy plan przebudowy został uchwalony w 1887 r., poprzedzony wprowadzeniem nowoczesnego prawa budowlanego dla miasta Pragi; ostatecznie poszerzony w 1893 (tzw. asanacja praska, obejmująca dzielnice Josefov, Stare Miasto, Nowe Miasto). Zob. *Stavební řád pro královské hlavní město Prahu a okolní města a místní obce ze dne 10. dubna 1886 č. 40*. Wcześniej przepisy prawa budowlanego regulowały *Stavební řád z 1815 i 1864 r.* Zob. J. Hruza, *Pražské proměny*, [w:] *Pražská asanace...*, s. 11.

⁴⁷ Komisja prowadziła działania dokumentacyjne (poprzez tworzenie opisów, fotografii, grafik, obrazów), mogła również wyrazić zdanie doradcze w sprawie zmian lub zburzenia zabytkowych budynków, jednakże jej głos nie był wiążący ani decyzyjny. Zob. K. Bečková, *Asanace – zatracovaný i obdivovaný projekt obce Pražské*, [w:] *Pražská asanace...*, s. 44–46.

⁴⁸ I. Hlobil, *Sto let od prvního pokusu o proklamaci zákonné ochrany historické Prahy (1996)*, [w:] Ivo Hlobil, *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praha 2008, s. 13.

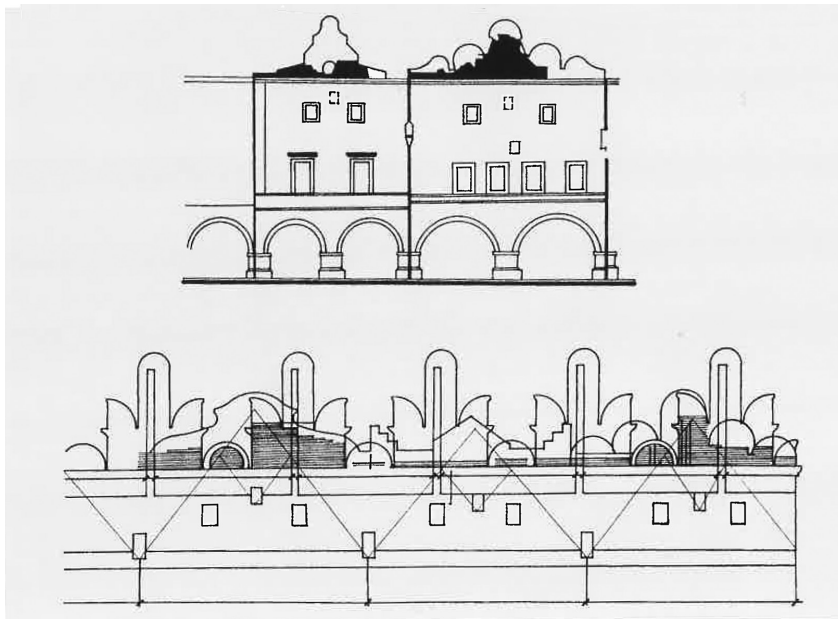
⁴⁹ Zob. *Změny a dodatky ku stávajícímu stavebnímu řádu pro královské hlavní město Prahu a okolní města a místní obce ze dne 10. dubna 1886 č. 40*. Więcej: L. Jeřábek, *O novém stavebním řádu*, [w:] *Jednání manifestární a protestní schůze pražského lidu, konané dne 16. dubna 1899 na Žofíně*, Praha 1899.

uznając własne opracowania za innowatorskie⁴³, a zapominając o podstawach teoretycznych tych koncepcji, sięgających lat 70. XIX wieku. Korzeni owych można się doszukiwać w działaniach społeczności czeskich architektów i inżynierów, skupionej w Praskim Klubie (Prazsky klub), prekursorze klubu wymienionego wcześniej.

Już 1873 r. społecznicy zrzeszeni w Praskim Klubie, przy okazji tworzenia memorandum w sprawie przebudowy i rozbudowy Pragi (*Pamětní spis stran upravení a rozšíření královského hlavního města Prahy*) w koncepcjach rekonstrukcji kładli nacisk na troskę o zabytki, postulując zachowanie ich w pierwotnym stanie wraz z otoczeniem, mając na uwadze ich historyczne znaczenie oraz wartości artystyczne⁴⁴. Proponowali uwzględnienie w tych działaniach **elementów partycypacji** – poprzez włączenie w proces mieszkańców i opinii publicznej⁴⁵, co sprawiało, że postulowanej przez nich metodyce przebudowy miasta bliżej było do **współczesnych koncepcji rewitalizacji** niż do idei postrzegania zabytkowego ośrodka z drugiej połowy XIX wieku.

W celu neutralizowania planów agresywnej przebudowy centrum⁴⁶ eksperci zrzeszeni w Klubie podejmowali działania administracyjne i społeczne. Z inicjatywy członka Klubu, radnego Vladimíra Péra, w 1893 powołano Komisję dla Ewidencji Praskich Zabytków (Komise pro soupis pražských památek), w której skład weszli przedstawiciele rady miejskiej, architekci i eksperci ds. historii i sztuki⁴⁷. Poddawali oni także próby działalności legislacyjnej. W październiku 1893 r. doktor nauk prawnych Luboš Jeřábek (w okresie I Republiki kierownik Urzędu ds. Ochrony Zabytków) wystąpił na posiedzeniu Klubu z projektem ustawy wprowadzającej strefę ochroną dla zabytkowej przestrzeni Starej Pragi oraz zawierającej nakaz respektowania historycznych układów urbanistycznych podczas przebudowy (podając za wzór nowoczesnej urbanistyki rekonstrukcję Norymbergi, zachowującej charakter miasta średniowiecznego)⁴⁸.

Uwzględniając te koncepcje, członkowie Klubu zaangażowali się w przygotowanie projektu nowelizacji prawa budowlanego dla Pragi i dla miejscowości na terenie praskiego okręgu administracyjnego (*obec*)⁴⁹. Zakładał on utworzenie **kwartalnych stref ochrony (ochranné pasma)** – protoformy ustanawianych pół wieku później rezerwatów zabytków – opierając je na zasadzie gwarancji zapewnienia ochrony zabytkowej tkanki miejskiej Pragi, jako **obowiązku publicznego** (użyto określenia „majątek całego narodu i wszystkich jego warstw społecznych”)⁵⁰. Nowatorstwo rozwiązania polegało na koncepcji szerszego zakresu ochrony nie tylko na pojedyncze zabytkowe obiekty oraz na ich otoczenie, lecz również na całe ulice, układy urbanistyczne i rzuty przestrzenne – poprzez wyłączenie ich spod ogólnych reguł prawa budowlanego i zastosowanie przepisów szczególnych, ograniczających interesy jednostek prywatnych (dopuszczających jednak kontrolowaną adaptację). Wymienione rozwiązania były bliskie tym wprowadzanym powszechnie do regulacji dopiero po II wojnie światowej – takim jak ochrona zwartych areałów, dbałość o **genius loci, ochrona**



4. Nowe Miasto nad Metują, zachowane i zrekonstruowane szczyty domów renesansowych, północna pierzeja rynku. Fot. ze zbiorów SÚPP (Státní ústav památkové péče), za: K. Kibic, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945–2010*, Praha 2011, fig. 79

widoku: ochrona przed zmianą fragmentów miasta o „specyficznej atmosferze” (w definicji twórców projektu – posiadających „oryginalny charakter starożytny”, w którego przypadku wygląd zewnętrzny miasta jest wyjątkowo indywidualny, typowy dla praskiej zabudowy)⁵¹. Najważniejsze zabytki oraz kwartały miały zostać wprost wymienione w przepisach, a granice ochrony – ściśle wytyczone, co (jak zauważa Hlobil) przypomina późniejszy model tworzenia rozporządzeń o ustanowieniu rezerwatów zabytków⁵². Uchwalenie takiej regulacji byłoby pionierskim rozwiązaniem prawnym, wprowadzającym koncepcje do tej pory pozostające w obrębie rozwijających się badań urbanistyczno-architektonicznych⁵³, nieobecne jeszcze w tezach teoretyków rangi Aloisa Riegla⁵⁴. Projekt nie został przyjęty, lecz wobec nasilenia protestacyjnych działań społeczników władze zgodziły się na powołanie Komisji Artystycznej (Umělecká komise) – jednostki organizacyjnej Komisji Budowlanej, o funkcjach dokumentacyjnych, doradczych oraz archiwizacyjnych⁵⁵.

Z początkiem nowego stulecia zaczęła docierać do Pragi nowa doktryna ochrony zabytków, reprezentowana przez Szkołę Wiedeńską, a następnie rozwinięta w pracach teoretycznych Riegla, którego teoria ewolucyjnego relatywizmu i respektowania zderzeń starej i nowej architektury znalazła chętnych propagatorów w środowisku młodych działaczy⁵⁶. W strukturach ochrony zabytków I Republiki rozwinęły się trzy prądy, zasadniczo oparte na programach szkoły wiedeńskiej:

1. prąd bezkompromisowej konserwacji i stabilizacji w podejściu do wartości, który reprezentował profesor uniwersytecki Vojtěch Birnbaum, wychowany przez teoretyków szkoły wiedeńskiej, zagorzały przeciwnik wkraczania nowoczesnej architektury do



⁵⁰ I. Hlobil, *Sto let od prvního...*, s. 14.

⁵¹ L. Jeřábek, *op. cit.*, s. 18–22.

⁵² I. Hlobil, *Sto let od prvního...*

⁵³ Chodzi np. o koncepcje urbanistyczne Camilla Sittego, w opozycji wobec radykalnej przebudowy wiedeńskiego Ringu. Zob. C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wien 1889. Wzorcowe koncepcje Hermanna Stübgena – zob. H. Stübgen, *Der Städtebau*, Darmstadt 1890.

⁵⁴ Niewątpliwie jednak teorie Riegla miały znaczny wpływ na współczesne postrzeganie tkanki miejskiej. Jak zauważa I. Hlobil (*Teorie městských...*, s. 10–11), w szczególności chodzi tu o idee traktowania zabytków jako indywidualności ocenianych poprzez upływ czasu, a nie ich walory estetyczne, a także dezawuowanie wizji zabytku jako tworu jedynie średniowiecznego i starszego.

⁵⁵ Komisja miała wdrażać idee reprezentowane w projekcie zmiany prawa budowlanego. Jednak ze względu na nieprzychylnie stanowisko rady miejskiej, która nie brała pod uwagę jej opinii, twór rozwiązano już w r. 1898. Równoległe czynności podejmowała Komisja dla Ewidencji Praskich Zabytków, z której inicjatywy udało się uratować pojedyncze obiekty. Zob. F. Herman, *Dějiny „Komise pro soupis stavebních, uměleckých a historických památek” král. hlav. města Prahy*, [w:] *Zprávy komise pro soupis stavebních, uměleckých a historických památek král. hlav. města Prahy*, red. J. Herain, Praha 1904; K. Bečková, *op. cit.*, s. 45–47.

⁵⁶ Zob. I. Hlobil, *Sto let ideje ochrany českých historických měst (1992)*, [w:] Ivo Hlobil, *Na základech...*, s. 16.



5. Telč, panorama lotnicza. Fot. L. Sváček, za: K. Kibic, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945–2010*, Praha 2011, fig. 62

zabytkowej tkanki historycznej (wywarł wpływ na kształtowanie ochrony zabytków w pierwszej fazie tworzenia struktur ochrony I Republiki);

2. mniej rygorystyczny, neutralny prąd, reprezentowany przez Zdenka Wirtha (mającego znaczny wpływ na organizację ochrony zabytków w okresie międzywojennym oraz po II wojnie światowej), dopuszczający nową architekturę w historycznej tkance miejskiej, jednakże w niedużych proporcjach i nie o radykalnie nowoczesnym charakterze;
3. prąd opozycyjny – modernistów, architektów i urbanistów, zwolenników przebudowy, którzy w kontrze do anachronicznych poglądów miłośników historycznej Pragi odrzucali „zabobon *genius loci*”⁵⁷.

Intensyfikacja działalności teoretycznej Klubu związana była z powołaniem ustawą z 5 lutego 1920⁵⁸, na wniosek miejskich towarzystw i związków architektów i urbanistów, centralnego organu ds. planowania – Państwowej Komisji Regulacyjnej dla Miasta Pragi i jej Otoczenia (Státní regulační komise pro hlavní město Prahu s okolím). Intencją działaczy było stworzenie prawnych mechanizmów służących opracowaniu planu regulacyjnego dla miasta, a także ustanowienie instytucji zarządzającej w formie rady ekspertów i społeczników, służącej profesjonalnym zapleczem teoretycznym i doświadczeniem praktycznym⁵⁹.

Klub za Starą Pragą, pod kierownictwem Wirtha, włączył się w ideowy proces tworzenia regulacji, opracowując zasady ukierunkowania planu w celu zachowania miejskich zabytków i spójnego urbanistycznego charakteru⁶⁰. Łącząc bogatą tradycję przedwojenną Klubu Praskiego i jego następców oraz inspirację młodymi trendami szkoły wiedeńskiej⁶¹, opracował własną koncepcję ochrony zabudowy miejskiej, która – zgodnie z aktualnymi prądami – oparta została na zachowaniu równowagi między ochroną zabytkowych kwartałów a zrozumieniem dla potrzeby rozwoju miasta współczesnego. Podstawę idei Wirtha stanowiło traktowanie miasta historycznego jako **architektonicznego dzieła sztuki**, na równi z indywidualnymi wytworami, takimi jak wytwór rzeźbiarski, malarski czy architektoniczny. Odwołując się do teorii konserwatorskiej Riegla, uznawał, że ten indywidualny twór, acz kreowany przy użyciu różnorodnych narzędzi stylistycznych poszczególnych generacji, wymaga – ze względu na jego „wartości trwania” i „artystyczną oryginalność” – traktowania w specjalny sposób, zachowujący określone tkanki miasta jako nie naruszalne. Posługując się pojęciem rezerwatu, podzielił stare miasto na dwie części: ścisłego reżimu architektonicznego, o w pełni zachowanej historycznej strukturze, dla której stworzył termin „**rezerwat zabytkowy**”, i części wolnej, jaka mogła być poddana nowoczesnej przebudowie. Historyczne kwartały miasta, zwłaszcza Hradczany i Malá Strana, miały zostać potraktowane jako „ukończone” części dzieła urbanistycznego, w których jakiegokolwiek ingerencji architek-



⁵⁷ *Ibidem*, s. 17. Moderniści swój manifest ogłosili w czasopiśmie „Stavba” w r. 1924. Dopełnieniem był akt wystąpienia ze struktur towarzystwa i proklamowania Klubu za Nową Pragą (Klub za novou Prahu).

⁵⁸ Zákon č. 88/1920 Sb., o zřízení Státní regulační komise pro hlavní město Prahu s okolím.

⁵⁹ Na temat zakresu i działalności komisji zob. J. Kupka, *Statní Regulační Komise a rozvoj Prahy*, „Urbanismus a Územní Rozvoj” 2004, nr 6.

⁶⁰ Wstępną koncepcję planu Z. Wirth zawarł w artykule: *Naše požadavky v příštím regulačním plánu hlavního města Prahy*, „Za starou Prahu” t. 8 (1921).

⁶¹ Zob. K. Uhlíková, *Zdeněk Wirth, dvě životní etapy (1878–1939)*, Praha 2010, s. 73.

6. Telcz, plan rezerwatu. Fot. ze zbiorów SÚPP (Státní ústav památkové péče), za: K. Kibic, A. Vošahlík, *Památková ochrana a regenerace historických měst v České republice 1945-2010*, Praha 2011, fig. 63

⁶² Zob. Z. Wirth, *op. cit.*, s. 2-4; *idem*, *Regulace starých měst*, „Za starou Prahu” t. 12 (1928), s. 1-2; por. K. Uhlíková, *op. cit.*, s. 73-75.

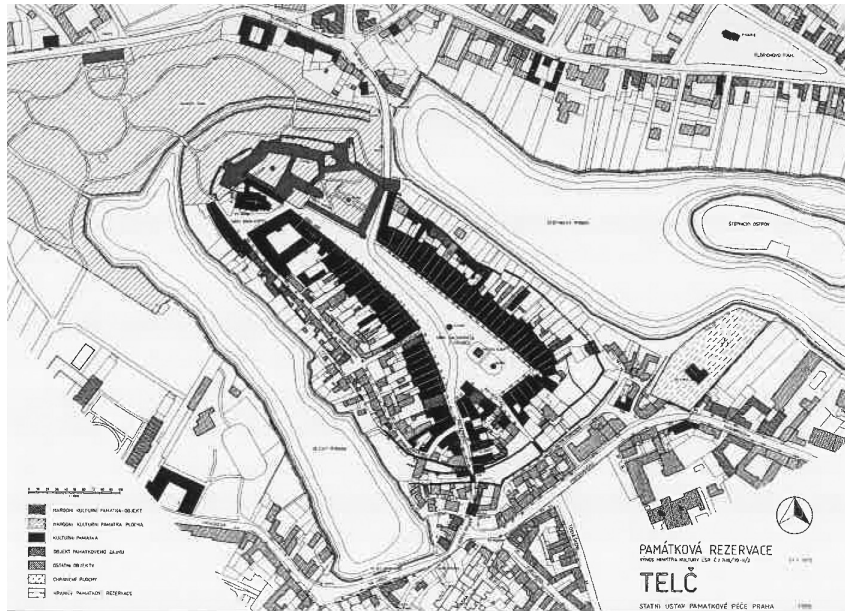
⁶³ I. Hlobil, *Teorie městských...*, s. 14-15.

⁶⁴ Zob. *Návrh regulace pro Staré Město Pražské*, „Za starou Prahu” t. 13 (1929), s. 1-4.

⁶⁵ Koncepcja zespolenia historycznych zabytków z nowoczesna architekturą nie stanowiła prądu ideowego jedynie Klubu za Starą Prażą. Czeski funkcjonalizm wspierał idee urbanistycznej kompozycji zabytków i współgrającej z nią architektury. Jednym ze znanych propagatorów ochrony charakteru Praży był architekt Bohumil Hübschmann (Hypšman), autor adaptacji klasztoru Emaus pod budynki ministerialne. W 1947 r. Hübschmann powrócił do promowania idei ochrony Praży zaproponowanej przez Klub w r. 1931. Zob. I. Hlobil, *op. cit.*, s. 13, 18.

⁶⁶ W 1936 r. Stowarzyszenie Inżynierów i Architektów (Spolku inženýrů a architektů - SIA) stworzyło dla Praży własne studium regulacji starego miasta, ingerujące znacznie w te fragmenty, które wyznaczył Wirth. Konflikt pomiędzy stronictwami zaowocował debatą, którą opublikowano w czasopiśmie towarzystwa: *Staré Město pražské a ochrana památek*, „Architekt SIA” 1936, nr 35; Z. Wirth, *Ochrana památek a Starého Města pražského*, „Architekt SIA” 1936, nr 35.

⁶⁷ W syntetycznym podejściu Wagnera zabytek należy uznać nie tylko za autentyczny dokument historyczny, ale też za żywe dzieło sztuki. Historyk uważał, że w równym stopniu badane i chronione muszą być zawarte w nim idee i wyobrażenia, jak i jego forma, struktura oraz materialna substancja - w celu uszanowania struktury artystycznej konserwatorstwo ma prawo używać środków pozwalających wydobyć ową substancję, nawet poprzez imitację nieistniejącej już formy historycznej. Stanowiło to wyraźne odstępstwo od analityczno-konserwatorskiego podejścia Wirtha i znacznej części przedstawicieli czechosłowackiej szkoły ochrony zabytków, opartej na doktrynie Riegla, odrzucającej restaurację. W 1940 r. Wagner podjął teoretyczny proces reformy ochrony zabytków, a swoją metodę oraz stanowisko na temat przyszłych kierunków rozwoju współczesnego konserwatorstwa zawarł w pracy *Umělecké dílo minulosti a jeho ochrana* (1947). Zob. V. Wagner, *Umělecké dílo minulosti a jeho ochrana*, red. I. Hlobil, Praha 2005.



toniczne musiałyby być bezwzględnie minimalizowane. W innych, „wolnych” częściach stolicy architektki i urbanisci mogliby funkcjonować bardziej twórczo i luźno, lecz w odwołaniu do zachowanego charakteru miejskiego, istniejącej tkanki historycznej i pod nadzorem odpowiednich instytucji urzędowych⁶². Potraktowanie miasta jako skończonego utworu urbanistycznego, równego innym wytworom sztuki, odróżniało koncepcję Wirtha od idei jego poprzedników. Jak zauważył Hlobil, opierało się nie tylko na poszukiwaniu emocjonalnych, historycznych i estetycznych wartości tkanki miejskiej, ale także na przekonaniu o autentyzmie i formie skończonego dzieła sztuki⁶³.

W 1928 r. Klub wraz z praskim Urzędem ds. zabytków oraz Korpusem Ochrony Pamięci Miasta Stołecznego Praży (Památkový sbor hlavního města Prahy) przedłożył Komisji Regulacyjnej memorandum w sprawie planu regulacji starego miasta, autorstwa Wirtha i Jana Almera⁶⁴. W 1931 r. zaproponował projekt ustawy o ochronie starej Praży, oparty na koncepcji Wirtha i zakładający objęcie ścisłą ochroną terenu Hradczan i Malej Strany⁶⁵. Wizje miasta XX-wiecznego, podzielane przez reprezentantów Klubu, nie odpowiadały całemu środowisku artystycznemu ze względu na obowiązujące prądy estetyczne i teoretyczne. Z jednej strony, awangardowe koncepcje, odrzucające inklinacje historyzujące, przedstawiało m.in. *milieu* młodych architektów⁶⁶. Z drugiej - w doktrynalny spór z Wirthem wszedł również kierownik praskiego urzędu ds. zabytków Václav Wagner, przeciwnik analitycznej metody ochrony zabytków, propagator podejścia syntetycznego⁶⁷. Podobnie jak oponent, uznawał Wagner historyczne centrum miasta za skończone dzieło sztuki budowlanej, determinowane historycznie i ewolucyjnie kształtowane elementami formalnymi

mi i przestrzennymi, jednakże odrzucał jakiekolwiek oddziaływanie nowoczesnej architektury. Zgodnie z ową koncepcją wszelkie ingerencje współczesnej zabudowy miały zostać ściśle podporządkowane zachowanemu centrum⁶⁸.

Koncepcja rezerwatów zabytkowych nie została włączona do projektu ustawy z 1934 r., dopiero stworzone w latach 1945–1958 modele klasyfikacji oraz typologizacji zabytków dały podstawę do wykształcenia szczególnych form ochrony zastosowanych w pierwszej kompleksowej ustawie z 1958 roku. Chociaż wkład teoretyczny społeczników i konserwatorów został pominięty oraz umniejszony, a wprowadzenie specjalnej formy ochrony miast historycznych uzasadniano przesłankami natury pragmatycznej, gospodarczej i ideologicznej, bez wpływu teorii sięgającej drugiej połowy XIX w., trudno sobie wyobrazić możliwość ukształtowania prawnej i konserwatorskiej koncepcji rezerwatów zabytkowych.

Zakończenie

Przedstawiciele doktryny państw socjalistycznych zapoczątkowali w latach 50. XX w. cykl międzynarodowych sympozjów poświęconych problematyce ochrony i rozwoju urbanistycznych obszarów historycznych, z których pierwsze odbyło się w 1954 r. w Erfurcie, z inicjatywy Akademii Nauk: Czechosłowackiej, Polskiej, Węgierskiej i NRD. Deklarowano tam wzajemną współpracę i pomoc gospodarczą bratnich narodów. Na odbywającym się w Pradze w 1967 r. światowym kongresie Międzynarodowej Unii Architektów (UIA) poświęcono znaczną uwagę czechosłowackim miejskim rezerwatom zabytkowym. Dwa lata później SÚRPMO z udziałem UNESCO i ICOMOS przeprowadził międzynarodowe sympozjum skoncentrowane na metodach i standardach inwentaryzacji zabytków architektonicznych⁶⁹. Miejskie rezerваты zabytków – w postaci dopracowanych organizacyjnie i prawnie działań podejmowanych przez państwo w celu ochrony i restauracji tkanki urbanistycznej – można traktować jako rozwiązanie nowatorskie. Koncepcja obszaru zabytkowego pojawiła się w ustawie austriackiej wraz z nowelizacją ustawy o ochronie zabytków w 1978 roku⁷⁰. W krajach niemieckich termin „urbanistyczna ochrona zabytków” zyskał znaczenie dopiero w 1991 r., za sprawą programu dotacji ogłoszonego przez federalne ministerstwo zagospodarowania przestrzennego, budownictwa i urbanistyki. W ustawach przyjmowanych w niektórych landach niemieckich w latach 90. XX w. zaczęły pojawiać się terminy „zabytkowe arealy” (Berlin 1995, Brandenburgia 1991), „rezerваты zabytkowe” (Saksonia 1993)⁷¹. Pojęcia zespołów, w znaczeniu obszarów, w których zawierają się również poszczególne jednostki urbanistyczne, uwzględniono w ustawach przyjętych w 1977 r. w kraju związkowym Saara, w 1978 r. w Nadrenii-Palatynacie i Nadrenii Północnej-Westfalii⁷². Z niewiele wcześniejszym okresem wiąże się obszarową ochronę zabytków w Wielkiej Brytanii, jaką za-



⁶⁸ Zob. I. Hlobil, *Teorie městských...*, s. 26–30.

⁶⁹ Zob. V. Vinter, *Úvod do dějin a teorie památkové péče. Teoretické otázky hodnot a hodnocení, zachování a kulturně výchovného uplatnění památek*, Praha 1982, s. 38.

⁷⁰ Zob. V. Ouroda, *Vývoj nástrojů územní památkové ochrany a jejich využitelnost v prostředí středoevropských historických měst*, „Zprávy památkové péče” 2014, nr 3, s. 208.

⁷¹ G. Kiesow, *Památková péče v Německu*, Brno 2012, s. 115–116.

⁷² Zob. *ibidem*, s. 116.



⁷³ Civic Amenities Act 1967 (c. 69).

⁷⁴ *Loi n° 62-903 du 4 août 1962 complétant la législation sur la protection du patrimoine historique et esthétique de la France et tendant à faciliter la restauration immobilière.*

⁷⁵ *Loi n° 83-8 du 7 janvier 1983 relative à la répartition de compétences entre les communes, les départements, les régions et l'Etat.*

⁷⁶ Zob. V. Ouroda, *op. cit.*, s. 207.

⁷⁷ Jak Karta Wenecka (1964) czy Karta Warszynońska (1987).

⁷⁸ Wśród XX-wiecznych aktów prawnych można tu wymienić polski Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury z 1918 r. (Dz.U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36), w którym wśród zabytków nieruchomości wymieniono w art. 12 pod lit. „e” grupy budowli wybitne pod względem estetycznym i znamienne bądź dla całych miast, osad, wsi, bądź dla ich dzielnic; natomiast pod lit. „f” – zachowane do dziś rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich wraz z dawnymi, historycznymi nazwami ulic i placów. Dekret ów stanowił przykład myślenia reformatorskiego, które jednak nie znalazło odzwierciedlenia w kolejnych aktach prawnych.

⁷⁹ Rezerwat zabytków (§ 4 ustawy z 1958 r.) – wyodrębniony teren zabudowy, o jednolitym kulturowo charakterze, na którym obowiązywać miały specjalne przepisy regulujące jego zachowanie i użytkowanie.

⁸⁰ Pasma ochronne (§ 5 ustawy z 1958 r.) – fragment większej jednostki urbanistycznej wydzielony, gdy wymaga tego ochrona zabytków nieruchomości; o ściśle określonych warunkach wymagających uwzględnienia podczas tworzenia planów zagospodarowania przestrzennego i projektów budowlanych.

początkowała ustawa o obiektach publicznych z 1967 roku⁷³. Zbliżona do czechosłowackich rezerwatów zabytkowych forma powstała we Francji, w której w 1962 r. przyjęto ustawę o obszarach chronionych⁷⁴. System ten uzupełniono ustawą z 1983 r.⁷⁵, pozwalającą na wytyczenie stref ochrony dziedzictwa architektonicznego, urbanistycznego i krajobrazowego⁷⁶. Zalecenia ochrony i specjalistyczne procedury obchodzenia się z nowymi typami zabytków funkcjonowały na płaszczyźnie międzynarodowej przez wiele lat po wojnie wyłącznie w ramach dokumentów typu *soft law*⁷⁷. W tym czasie pozostająca w większej izolacji prawnej Czechosłowacja włączyła do porządku prawnego mechanizmy ochrony obszarowej, wyprzedając inne państwa europejskie⁷⁸. Ten wkład w teorię ochrony zabytków był przez wiele dekad niedoceniany, również na gruncie rodzimym, na którym przedstawiciele doktryny konserwatorskiej zmuszeni zostali do próby osiągnięcia „zgniłych” kompromisów z aparatem politycznym.

Zaprezentowaną analizę należy traktować jako wprowadzenie do tematu miejskich rezerwatów zabytkowych w Czechosłowacji, skupiające się zasadniczo na genezie i teorii związanej z powstaniem tej formy ochrony. Kształtowane w latach 50. XX w. wstępne ramy prawne i organizacyjne świadczyły o uznaniu przez władze państwowe tworzenia rezerwatów za priorytetowe zadanie z zakresu urbanistyki, nie było więc wątpliwości, że model ten będzie transponowany do powszechnego systemu ochrony zabytków w formie ogólnej regulacji, obejmującej zasięgiem całe terytorium kraju, a nie tylko terytoria przygraniczne. Pomimo ideologicznej ciągłości, doszło w nowym modelu ustrojowym do zmiany metod ochrony rezerwatów, w dużej mierze ze względu na odejście od celu historycznej rekonstrukcji centrów miast na rzecz ich uspołecznionej modernizacji. Istnienie rezerwatów zabytkowych wciąż jednak stanowiło ważne ogniwo działań ochronnych, o czym świadczy stałe zwiększenie liczby miast wpisanych na listę. O ile w latach 60. XX w. były to głównie założenia o średniowiecznej zabudowie, o tyle po 1975 r. dołączono miejscowości charakteryzujące się zabudową barokową lub nowożytną, również o charakterze militarnym, jak twierdze Josefov czy Terezin. Z czasem koncepcja rezerwatów zaczęła również wykraczać poza pojęcie miasta, o czym świadczy powołanie rezerwatów obejmujących obszar miejscowości Kuks z kompleksem szpitalnym i zbiorem rzeźb oraz rezerwat zabytków techniki Olomučany. Zarządzanie zasobem zabytkowym w pierwszej dekadzie po II wojnie światowej (zasadniczo oparte na kategoryzacji i kwalifikacji) miało znaczny wpływ na wyodrębnienie w pierwszym kompleksowym akcie prawnym (w 1958 r.) kilku szczególnych form ochrony, w tym na wyróżnienie aż dwóch obszarowych form: „rezerwat zabytków” („*památková rezervace*”)⁷⁹ oraz „pasma ochronne” („*ochranné pásmo*”)⁸⁰. Określono również „szczególny status zabytku w planowaniu przestrzennym” („*ochrana památek při řízení výstavby*”) (§ 6), zapewniając uwzględnienie zabytków i zabytkowych układów urbanistycznych lub ruralistycznych

w projektach zagospodarowania przestrzennego oraz tryb zatwierdzenia projektów je obejmujących. Ustawowy katalog w 1987 r.⁸¹ uzupełniono o nową formę ochrony – „strefa zabytkowa” („*památková zóna*”⁸²). Organizacja tego systemu oraz metodyka tworzenia rezerwatów zabytkowych po 1958 r. będą stanowić przedmiot odrębnego artykułu, który autorka ma nadzieję przedstawić czytelnikom czasopisma w niedalekiej przyszłości.

Słowa kluczowe

miejskie rezerваты zabytkowe, zabytek obszarowy, szczególne formy ochrony, Czechosłowacja, czeska szkoła zabytków

Keywords

urban monument reservations, monument area, special forms of protection, Czechoslovakia, Czech monument school

References

1. **Fuchs Bohuslav**, *Urbanistické problémy rekonstrukci památkových měst*, Brno 1956.
2. **Hlobil Ivo**, *Teorie městských památkových rezervací (1900–1975)*, Praha 1985.
3. **Hlobil Ivo**, *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praha 2008.
4. *K vývoji památkové péče na území Československa. Přehled právních dokumentů a nástin vývoje 1749–1958*, red. **J. Nesvadbíková**, **V. Vinter**, **Z. Wirth**, Praha 1983.
5. **Lorenc Vilém**, **Pelzlbauer Vladimír**, **Reichert Miloš**, *Asanace historických jader měst, 1951–1952*, „Zprávy památkové péče” 1951/1952, nr 11/12.
6. **Menzl Václav**, *Městské rezervace*, „Časopis Společnosti přátel starožitností” t. 59 (1951).
7. **Němec Josef**, *Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století. Pohled na Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů a jeho odkaz s odstupem let*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 6.
8. **Pavlík Milan**, *Raná léta v SÚRPMO v zrcadle vzpomínek*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 6.
9. **Pošmourný Jiří**, *Úkoly státní památkové péče při záchraně našich historických cenných měst*, „Zprávy památkové péče” 1951/1952, nr 11/12.
10. *Pražská asanace. K 100. výročí vydání asanačního zákona pro Prahu*, red. **K. Bečková**, Praha 1993.
11. **Wagner Václav**, *Umělecké dílo minulosti a jeho ochrana*, red. I. Hlobil, Praha 2005.

Elżbieta Kocowska-Siekierka, PhD, elakocowska@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6386-5579

Graduate of the Institute of Art History at the University of Wrocław, Doctor of Laws, President of the Management Board of the European Legal Culture Foundation. Her scientific interests include cultural heritage protection law and intellectual property law.



⁸¹ Zákon č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči.

⁸² Strefa zabytkowa (§ 6 ustawy z 1987 r.) – strefa umożliwiająca objęcie ochroną terytorium w układzie zabudowanym lub jego część, z mniejszym udziałem zabytków niż na terenie rezerwatu zabytkowego, lub części jednostki krajobrazowej o znaczącej wartości kulturowej.

Summary

ELZBIETA KOCOWSKA-SIEKIERKA (University of Wrocław) / Between public interest and the concept of a finite urban creation. Urban monument reservations in Czechoslovakia

The article discusses the genesis of urban monument reservations – an original territorial form of monument protection which appeared in the Czechoslovak legal system in the 1950s, but whose theoretical assumptions go back to the 1870s. The introduction of this original form of monument protection made a significant contribution to the protection and urban planning of towns and cities after World War II, but its principles were treated instrumentally, justifying the theoretical foundations with political rhetoric and diminishing the role of the long tradition of the Czech school of monument protection.